

Conservació, custòdia i espiritualitat

Jaime Tatay

*Jesuïta. Professor d'ètica i sostenibilitat de la Universidad Pontificia Comillas (Madrid). Els seus darrers llibres són: Símbolos de resurrección (2022), La llegada de un dios salvaje (2018) i Ecología integral. La recepción católica del reto de la sostenibilidad (2018).*¹

17

Introducció: naturalesa i sacralitat

Des de principis del segle XXI, la biologia de la conservació, l'antropologia cultural i la gestió dels espais naturals protegits han mostrat un interès creixent pels paisatges sagrats i els llocs naturals sagrats com a «institucions socials» que han preservat eficaçment la naturalesa i la cultura. En el nostre context cultural, n'hi ha molts exemples: el monestir de Montserrat i el Parc Natural de Montserrat (Barcelona), el santuari de Núria i el Parc Natural de les Capçaleres del Ter i del Freser (Girona), el santuari de Lluc i el Parc Natural de la Serra de Tramuntana (Mallorca), el convent del Desert de les Palmes i el Parc Natural del Desert de les Palmes (Castelló), l'abadia de Sant Martí del Canigó i el Grand Site de la France del Canigó (Conflent) o l'ermita de la Mare de Déu dels Lliris i el Parc Natural de

¹ Aquest article es basa en investigacions anteriors: Jaime TATAY - Amparo MERINO, «What is sacred in sacred natural sites? A literature review from a conservation lens», *Ecology and society* 28, 1 (2023), p. 1-12; Jaime TATAY, «Sacred Trees, Mystic Caves, Holy Wells: Devotional Titles in Spanish Rural Sanctuaries», *Religions* 12, 3 (2021), p. 1-20; Jaime TATAY-NIETO - Jaime MUÑOZ-IGUALADA, «Popular Religion, Sacred Natural Sites, and “Marian Verdant Advocations” in Spain», *Religions* 10, 1 (2019), p. 1-15.

Els llocs naturals sagrats són característiques naturals o grans extensions de terra o aigua que tenen un significat espiritual especial per als pobles i les comunitats.

la Font Roja (Alacant). En tots els casos, la sacralitat del lloc precedeix la declaració d'espai protegit.

La llista és llarga i abasta pràcticament tots els països i religions. És per això que organitzacions internacionals com la UNESCO, el WWF

i la UICN han reconegut que els llocs naturals sagrats no són només rics repositoris d'alta diversitat biocultural i conformen una espècie de «xarxa oculta» de conservació, sinó que fins i tot poden oferir millor protecció que alguns espais naturals protegits gestionats únicament amb criteris tècnics.

Però ¿què són els llocs naturals sagrats? ¿Com definir-los? Doncs són característiques naturals o grans extensions de terra o aigua que tenen un significat espiritual especial per als pobles i les comunitats.² En les últimes dues dècades, molts d'aquests llocs també estan sent reconeguts com a territoris indígenes de conservació comunitària, preservats a través del que la X Conferència de les Parts del Conveni sobre Diversitat Biològica ha denominat «altres mesures efectives de conservació basades en àrees». Hi ha xarxes de llocs naturals sagrats a tots els continents —tot i que varien molt en grandària— i el Conveni sobre Diversitat Biològica n'ha reconegut la importància. A més, en algunes jurisdiccions hi ha un reconeixement de les entitats espirituals-naturals com a «persones jurídiques», la qual cosa converteix els rius o les muntanyes sagrades —i fins i tot la Mare Terra, com en el cas de la Constitució de l'Equador— en entitats legals. Malgrat aquests importants desenvolupaments acadèmics i legals, encara és necessària una recerca, aplicació i desenvolupament més importants de les directrius de gestió.

En relació amb els llocs naturals sagrats, la recerca s'ha centrat principalment en els efectes protectors dels valors culturals i espirituals de la comunitat vinculada al lloc sagrat o de la població circumdant que visita i utilitza el lloc. No obstant això, sovint hom passa per alt els múltiples i complexos significats de la noció del sagrat. En els treballs de recerca més citats, el sagrat remet a un concepte difús relacionat amb tabús

² Nigel DUDLEY, *Guidelines for Applying Protected Area Management Categories*, Gland, IUCN, 2008, p. 83.

i restriccions.³ Els múltiples significats i funcions que exerceix el sagrat en la societat semblen estar poc investigats, potser perquè l'expressió «llocs naturals sagrats» —un concepte-parraigües que acull una diversitat notable de significats— va ser, paradoxalment, encunyat i difós pels conservacionistes i no pels estudiosos de la religió. No obstant això, en abordar el món natural com una única realitat socioambiental arrelada a valors culturals i relacionals,⁴ els significats que el sagrat vehicula tenen profundes implicacions per a la conservació, en la mesura que aquesta noció és clau per comprendre la relació entre els éssers humans i la naturalesa, així com les pràctiques culturals que se'n deriven.

Ara bé, cal tenir en compte que la distinció sagrat-profà pressuposa una cosmovisió occidental que no sempre té sentit en altres cultures i tradicions espirituals. Els llocs naturals sagrats desafien aquesta distinció, ja que són rics dipòsits bioculturals en què les creences espirituals i les pràctiques religioses n'han fet possible la conservació, cosa que ha obert un espai híbrid per a la recerca sobre el paper que té el sagrat en la preservació de les cultures, els llocs, els paisatges i els ecosistemes.

En els darrers anys, en l'àmbit acadèmic, els termes «espiritualitat» i «sagrat» han esdevingut categories rellevants, en les ciències socials i en camps d'estudi humanístics com l'antropologia, l'arqueologia, els estudis turístics, la sociologia, la psicologia i la recerca sobre el terrorisme.⁵ No obstant això, atès el caràcter secular d'aquestes disciplines, així com la tradicional separació entre la ciència i la religió, l'interès dels científics pel sagrat ha estat limitat.

Els conservacionistes i els gestors d'espais naturals protegits destaquen com una rara excepció pel seu interès en la relació entre els llocs sagrats i la conservació de la naturalesa. En les últimes dues dècades, biòlegs i gestors de la conservació han

³ Johan COLDING - Carl FOLKE, «Social taboos: “invisible” systems of local resource management and biological conservation», *Ecological Applications* 11, 2 (2001), p. 584-600.

⁴ Kai M. A. CHAN *et alii*, «Why protect nature? Rethinking values and the environment», *PNAS* 113, 6 (2016), p. 1462-1465.

⁵ Michael STAUSBERG, «The sacred, the holy, the numinous-and religion: on the emergence and early history of a terminological constellation», *Religion* 47, 4 (2017), p. 557-590.

escrit molts llibres i articles que han abordat l'ampli espectre de qüestions relacionades amb els llocs naturals sagrats. En les publicacions acadèmiques sobre aquesta temàtica, es fa referència a uns certs llocs naturals com a «sagrats», però no hi ha una narrativa detallada sobre què fa que un lloc en particular sigui «sagrat» i quins elements n'articulen la «sacralitat». A més, el significat del sagrat no s'enuncia explícitament i sovint és un significat buit que roman indefinit.

En resum, ateses la naturalesa controvertida d'aquest concepte —fins i tot dins de les tradicions religioses i en l'àmbit acadèmic de la teologia—, la seva absència en alguns contextos culturals i les múltiples conceptualitzacions possibles de la noció de «sacralitat»,⁶ els supòsits dels investigadors dels llocs naturals sagrats i els significats que li donen a l'hora d'abordar un concepte tan significatiu com aquest requereixen una exploració més profunda.

Geografies del sagrat

El significat cultural i espiritual de la naturalesa ha estat definit com el conjunt de valors, sentiments, idees i associacions espirituals, culturals, inspiradores, estètiques, històriques i socials que les característiques naturals i la naturalesa en general tenen per a les generacions passades, presents i futures [...]. Els atributs de la naturalesa que transmeten aquest significat van des d'espècies de flora i fauna a característiques naturals, passant per paisatges sencers i paisatges aquàtics.⁷

Tots estem immersos en una xarxa de relacions físiques, psicològiques i emocionals des del moment que naixem; però no només relacions humanes, sinó també amb el paisatge i la naturalesa que ens envolta. La població local sol mostrar una «inclinació al lloc»⁸ i, en algunes cultures, fins i tot es

⁶ William E. PADEN, «Shifting worldviews: modeling sacrality in naturalistic perspective», *Religion* 47, 4 (2017), p. 704-717.

⁷ Bas VERSCHUUREN (ed.), *Cultural and spiritual significance of nature. Guidance for protected and conserved area governance and management*, Gland, IUCN, 2021, p. XIV.

⁸ Shampa MAZUMDAR - Sanjoy MAZUMDAR, «Religion and place attachment: a study of sacred places», *Journal of Environmental Psychology* 24, 3 (2004), p. 385-397.

dediquen a «nodrir» els accidents topogràfics per apaivagar els *numina* que els habiten.⁹

L'historiador cultural japonès Tetsuro Watsuji sostenia que el nostre paisatge interior està d'alguna manera correlacionat amb el paisatge físic exterior i modelat per ell.¹⁰ El geògraf humanista sinoamericà Yi-Fu Tuan també va assenyalar que els pobles i els llocs estan intrínsecament units. Es va referir a aquesta relació universal com *topofília*,¹¹ uns anys abans que Erich Fromm utilitzés per primera vegada la paraula *biofília*. Poc després, un altre geògraf cultural nord-americà, John Kirtland Wright, va encunyar el terme *geopietat*.¹² El neologisme expressa el culte i la reverència a determinats elements o característiques del paisatge natural. Wright ho entenia com una mena de consciència religiosa relativa a les manifestacions de la geodiversitat.

Seguint Tuan i Wright, altres autors han suggerit que la religió està directament influïda pel paisatge o que fins i tot podria considerar-se un fenomen geogràfic.¹³ Per exemple, J. Gary Knowles va posar l'accent en la devoció i la reverència: «La geopietat connota accions i nocions de receptivitat cap a un lloc que es considera sagrat.»¹⁴ Des d'una perspectiva sociològica, en un esforç per analitzar el comportament i les creences com un tot cultural, Bronislaw Szerszynski va distingir quatre tipus de *pietat ecològica*, interpretada com «una orientació cap a la sacralitat de la naturalesa encarnada en la vida de les persones».¹⁵ Els psicòlegs

Els psicòlegs ambientals han destacat que els vincles amb el sagrat proporcionen a les persones una identificació amb el lloc que pot persistir a través del temps i de les generacions.

21

⁹ John STUDLEY, *Indigenous sacred natural sites and spiritual governance. The legal case for juristic personhood*, London, Routledge, 2019.

¹⁰ Tetsuro WATSUJI, *Climate and Culture: A Philosophical Study*, Tokyo, Hokuseido Press, 1961.

¹¹ Yi-Fu TUAN, «Topophilia: or, Sudden Encounter with the Landscape», *Landscape* 11 (1961), p. 29-32.

¹² John K. WRIGHT, *Human Nature in Geography: Fourteen Papers, 1925-1965*, Cambridge, Harvard University Press, 1966.

¹³ Antonio R. GUALTERI, «Landscape, consciousness, and culture», *Religious Studies* 19 (1983), p. 161-174.

¹⁴ J. Gary KNOWLES, «Geopietat, the Concept of Sacred Place: Reflections on an Outdoor Education Experience», *The Journal of Experiential Education* 15 (1992), p. 9.

¹⁵ Bronislaw SZERSZYNSKI, «The Varieties of Ecological Piety», *Worldviews* 1 (1997), p. 50.

ambientals també han destacat que «els vincles amb el sagrat proporcionen a les persones una identificació amb el lloc que pot persistir a través del temps i de les generacions».¹⁶ L'autor indi Singh ha argumentat que «la noció geogràfica de *genus loci* s'ha emprat per exemplificar la cerca fonamental de la “geopietat”, que s'aconsegueix mitjançant la unificació de la creença intrínseca del pelegrí amb la seva ubicació externa».¹⁷

Aquesta recerca universal sembla que està més fortament relacionada amb unes religions que amb altres. Els accidents geogràfics naturals (muntanyes, roques, coves, illes) es consideren llocs sagrats o fins i tot divinitats en algunes cultures i «ocupen un lloc destacat en les creences tradicionals i politeistes i, de manera residual, en les monoteistes».¹⁸ En el cristianisme, inclús quan es rebutja explícitament el politeisme, «les creences animistes i les imatges de comunió amb la naturalesa» formen part de les pràctiques religioses populars.¹⁹ En el context cultural catòlic, alguns autors han argumentat que, a mesura que el culte marià es va anar desenvolupant a la Península Ibèrica, va absorbir l'animisme —els esperits de la naturalesa dels pobles ibèrics i el culte a la deessa mare—, del qual queden vestigis fins als nostres dies. Els nombrosos títols naturals i devocions relacionades amb la naturalesa que es troben a les regions catòliques podrien interpretar-se en certa manera com a expressions animistes de la geopietat popular local.

Espais naturals sagrats marians

El culte a Maria va ser desenvolupat per Justí Màrtir (100-165) i, des del segle IV, es va entrellaçar profundament amb el culte a les deesses (Àrtemis, Diana, Isis, Cíbele, Venus).

¹⁶ Shampa MAZUMDAR - Sanjoy MAZUMDAR, «Religion and place attachment», *op. cit.*, p. 395.

¹⁷ Shalini SINGH, «Secular pilgrimages and sacred tourism in the Indian Himalayas», *GeoJournal* 64 (2005), p. 215.

¹⁸ Kevin KIERNAN, «Landforms as Sacred Places: Implications for Geodiversity and Geoheritage», *Geoheritage* 7 (2015), p. 177-193.

¹⁹ Per BINDE, «Nature in Roman Catholic Tradition», *Anthropological Quarterly* 74 (2001), p. 15.

Amb el temps, Maria es va convertir en Mare de Déu, sempre verge, intercessora, mediadora i reina del cel. Va ser remodelada com a deessa mare i Magna Mater (com a Madonna Negra) i es va associar amb la fertilitat, la salut, el culte a la terra (terra, aigua, muntanyes, roques) i el «sagrat femení».²⁰ El desenvolupament del culte a Maria també va implicar la construcció d'una «topografia mariana sagrada».²¹ L'aigua, les fonts, les roques, les muntanyes, les coves i molts indrets anteriorment dedicats als esperits o a les deesses es van convertir en santuaris marians.

A la Península Ibèrica, l'animisme va continuar durant el període visigòtic. Al nord-oest, els cultes cèltics van persistir durant molts segles com a pràctiques folklòriques, que en alguns casos es «marianitzaren». La (re)cristianització impulsada pels benedictins comença al Pirineu. Al sud i a la costa mediterrània, els cultes ibers, púnics, grecs i romans es van transformar en els dels sants i de la Mare de Déu. Per tota la península, l'Església catòlica romana va aixecar monestirs, esglésies, ermites i santuaris en llocs de culte tradicionals (rius, coves, penya-segats, etc.), on els vilatans i els habitants de zones rurals rendien tribut a les deïtats precristianes. Al segle XIII, probablement influïts per la reforma cistercenca, van començar a proliferar els santuaris marians i van eclipsar els sants patrons anteriors.

A través d'un complex procés històric, la devoció popular va universalitzar en un primer moment el culte marià, simplificant així la diversitat del culte als sants, però poc després va tornar a diferenciar-se, cosa que va generar centenars de títols distintius o advocacions. En els territoris de llengua catalana, moltes d'aquestes advocacions naturals, com Montserrat, Montsant, Montgrony, el Mont, Queralt, Far, Rocacorba, Roser, Lledó, Lluc, Oms, Vinyet, Raimat, Jonquera, Bruguers, Lliris, Heura, Roure, Toro, Tura, etc., estan relacionades amb la naturalesa.

Més endavant, entre els segles XVI i XVIII, les autoritats eclesiàstiques, probablement influïdes per la *Llegenda daurada*

²⁰ William CHRISTIAN, *Local Religion in Sixteenth Century Spain*, Princeton, Princeton University Press, 1981.

²¹ Anna BENVENUTI, «Shrines and Holy Places in Tuscany between Pilgrimage and Religious Tourism: The Difficult Relationship between Knowledge and Valorization», *Almatourism* 16 (2017), p. 39-50.

i estimulades per la Contrareforma, van posar per escrit la història d'aquests enclavaments. Es van convertir en llocs sagrats perquè en ells es produïen esdeveniments de tipus místic o espiritual. En la majoria dels relats, el descobriment inesperat del lloc per un pastor i les històries de miracles realitzats per Maria hi tenen un paper destacat. Amb el pas del temps, l'augment del nombre de prodigis i curacions va contribuir a popularitzar la imatge del lloc.

S'han identificat quatre tipus d'advocacions marianes: derivades de topònims, relacionades amb trets de les imatges, centrades en detalls de l'aparició miraculosa i vinculades a aspectes de l'alliberament humà. La majoria d'aquests

24 **La majoria de títols devocionals són històrics, toponímics, geològics, geogràfics o florístics i, més rarament, relacionats amb animals.**

títols devocionals són històrics, toponímics, geològics, geogràfics o florístics i, més rarament, relacionats amb animals. Recerques posteriors han mostrat que els boscos, els arbres, els arbustos i les flors van exercir un paper des-

tacat en l'articulació dels nombrosos títols vegetals o «advocacions verdes».²²

Joan Prat conclou la seva anàlisi etnogràfica dels santuaris catalans afirmant que «un pastor, i menys sovint una pastora, observa el comportament atípic d'un bou o toro del seu ramat, que mugint o furgant crida insistentment l'atenció del seu amo o guardià. Aquest, intrigat o sorprès, inicia una cerca sistemàtica prop de la font, la cova, la roca, l'arbre o l'arbut espinos on el condueix l'animal inspirat, i acaba descobrint la imatge d'una Verge».²³

Des d'una perspectiva ritualista, l'antropòleg Alfredo Rodríguez va identificar un altre patró narratiu en la seva anàlisi del poder miraculós dels santuaris marians espanyols:

El santuari es configura com un dels tres elements d'un determinat tipus de culte; els altres dos serien la imatge

²² Jaime TATAY-NIETO - Jaime MUÑOZ-IGUALADA, «Popular Religion, Sacred Natural Sites, and "Marian Verdant Advocations"», *op. cit.*

²³ Joan PRAT, *Los santuarios marianos en Cataluña: Una aproximación desde la etnografía*, dins Carlos ÁLVAREZ - María Jesús BUXÓ - Salvador RODRÍGUEZ (ed.), *La religiosidad popular*, III: *Hermandades, romerías y santuarios*, Barcelona, Anthropos, 1989, p. 221.

*que es venera i els miracles que es fan, amb un esquema bàsic que es repeteix: la Verge s'apareix a algú, generalment un pastor, en un terreny despoblat, i [posteriorment el pastor] descobreix una imatge, oculta des de temps immemorials [...]. Després d'una sèrie de vicissituds, hi sol haver una certa incredulitat dels veïns i les autoritats locals. Aleshores s'erigeix un santuari en el lloc de l'aparició, i llavors es produeixen els miracles que n'acreixen la fama.*²⁴

Igual que Prat i Rodríguez, Fabrizio Frascaroli va identificar una estructura similar en les històries fundacionals de la majoria dels «santuaris naturals» d'Itàlia Central i va subratllar la importància simbòlica del pasturatge mòbil en el seu sorgiment. A Catalunya, aquests santuaris representen un tipus d'assentament espiritual de les regions muntanyenques.²⁵

En resum, així com la tríada formada per l'arbre (o l'arbrust espinós), la roca (o la cova) i l'aigua (o la font) articula la sacralitat d'un lloc natural sagrat, el *santuari*, la *imatge* i el *miracle* també configuren una unitat complexa mediada per narratives, devocions i rituals distintius i locals: «Aigua, arbre i roca són elements que sempre han format un cosmos universal, allà on habiti un ermità. Una trilogia de la vida on l'aigua simbolitzava la purificació; l'arbre, la regeneració; i la roca, la immortalitat.»²⁶

Conclusió

Eugene Anderson, un ecologista cultural estatunidenc, va concloure a partir de les seves recerques sobre els pobles indígenes de diversos continents que la gestió mediambiental

²⁴ Alfredo RODRÍGUEZ, *Prácticas religiosas y ciclo reproductivo femenino en la España del Antiguo Régimen a través de los relatos de los milagros de la virgen*, dins J. Carlos VIZUETE - Palma MARTÍNEZ-BURGOS (ed.), *Religiosidad popular y modelos de identidad en España y América*, Cuenca, Ediciones Universidad de Castilla la Mancha, 2000, p. 162-163.

²⁵ Maria GARGANTÉ - Xavier SOLÀ, *Santuaris, ermites i capelles a l'època del Barroc. Geografia sagrada de la muntanya catalana*, Barcelona, Diputació de Barcelona, 2017.

²⁶ José María FUIXENCH, *Santuarios rupestres de España. Rincones de leyenda*, Zaragoza, Prames, 2007, p. 17.

requereix tant un codi ètic fort i senzill com alguna forma de religió que impliqui emocionalment la gent. Atès que alguns dels santuaris rurals més visitats estan situats en un espai natural protegit d'alt valor ecològic o prop d'ell, i han estat establerts i mantinguts per les comunitats locals durant segles, si no mil·lennis, sembla plausible argumentar que les tradicions folklòriques, les devocions populars i els rituals religiosos han vehiculat actituds respectuoses envers la naturalesa, encara que la conservació sigui només una derivada de la custòdia espiritual del lloc sagrat.

No obstant això, la qüestió que queda per resoldre és si els custodis i les comunitats locals podrien promoure activament la consciència ecològica i col·laborar amb els gestors mediambientals per protegir aquests llocs en una època de turisme de masses i degradació ambiental. Lamentablement, les recerques recents sobre la relació entre els llocs naturals sagrats, la peregrinació i el turisme demostren que «hi ha una desconexió entre les opinions religioses sobre el medi ambient i les accions dels pelegrins i turistes religiosos, els quals, a causa de la visió de la naturalesa sagrada dels seus viatges, culpen altres turistes i viatgers dels mals mediambientals dels llocs sagrats».²⁷ No obstant això, quan els líders religiosos posen l'accent en les repercussions ecològiques dels viatges espirituals, els pelegrins i els turistes religiosos es tornen més sensibles al medi ambient.

¿Què podem concloure, doncs, després del recorregut que hem fet? En primer lloc, donada la tendència global a interpretar les creences, les narratives i les pràctiques religioses a la llum de les preocupacions mediambientals contemporànies i l'alt valor ecològic dels llocs naturals sagrats i el seu entorn, aquests santuaris són percebuts cada vegada més per la comunitat conservacionista com a repositoris bioculturals clau que permeten tant la conservació de la biodiversitat com la supervivència de formes locals de coneixement, tradicions i rituals. Així doncs, no és arriscat afirmar que la religió serveix de vehicle natural per transmetre missatges sobre conservació de la natura i el paisatge.

²⁷ Daniel H. OLSEN, *Pilgrimage, Religious Tourism, Biodiversity, and Natural Sacred Sites*, dins Kiran A. SHINDE - Daniel H. OLSEN (ed.), *Religious Tourism and the Environment*, Boston, CABI, 2020.

En segon lloc, els llocs naturals sagrats, fins i tot quan es converteixen principalment en destinacions turístiques, mai no són completament seculars. Continuen tenint un *spiritus loci* i experimenten un procés de sacralització que vincula el medi ambient, la història i la identitat local: «La inclinació al sagrat, forjat a través de visites, rituals, històries i artefactes [...], pot unir una comunitat diversa i dispersa de creients amb un vincle col·lectiu.»²⁸ Els nombrosos títols relacionats amb la naturalesa, així com les narracions, els rituals i les pràctiques devocionals que tenen lloc en aquests santuaris rurals, no sols expressen la «inclinació al lloc», sinó també un tipus de *geopietat* o *topofília* local. Atès que els llocs naturals sagrats i els paisatges culturals es consideren cada vegada més «amenitats naturals» i «recursos espirituals» utilitzats per la població per (re)connectar amb el sagrat, podrien resultar llocs clau per a possibles associacions entre gestors d'espais naturals protegits, custodis i comunitats locals.

En tercer lloc, si la «separació» és fonamental en el procés de sacralització, l'establiment legal dels espais naturals protegits pot interpretar-se com un substitut del ritual i el tabú en la nostra era secular. També podem preguntar-nos si els processos legals (com la declaració d'un espai natural protegit) substitueixen els antics rituals i donen lloc a un tipus diferent de ressacralització fora del control tant de la religió institucional com de les autoritats polítiques. És molt possible que aquest hagi estat el cas d'alguns llocs naturals sagrats molt populars que han estat testimonis d'un augment sense precedents del nombre de visitants des que van ser declarats espais naturals protegits.

En quart lloc, molts llocs sagrats estan sotmesos a una pressió cada vegada més important per diverses raons, com la comercialització de la cultura i la mutació de les creences religioses. L'augment del turisme de masses i la revitalització d'algunes pràctiques espirituals, rituals i devocions en alguns llocs naturals sagrats representen un repte complex, tant per als gestors com per als custodis. Montserrat, el parc natural més intensament visitat de Catalunya, n'és un bon

²⁸ Shampa MAZUMDAR - Sanjoy MAZUMDAR, «Religion and place attachment», *op. cit.*, p. 395.

El creixement de la peregrinació i l'interès per visitar llocs sagrats és un fenomen complex i ambigu que pot reflectir, malgrat la seva aparença espiritual, una tendència secular.

exemple. Aquest renovat interès és, per tant, una arma de doble tall que podria generar un sentit de sacralitat, geopietat i respecte cap al món natural o deteriorar encara més aquests fràgils enclavaments.

Ja hi ha evidències que els llocs naturals sagrats, a molts llocs del món, han fomentat la conservació. No obstant això, cal anar amb compte de preservar activament aquests llocs pel seu simbolisme religiós i cultural. En cas contrari, l'augment de visitants podria danyar-ne l'entorn que els envolta.

Finalment, el creixement de la peregrinació i l'interès per visitar llocs sagrats és un fenomen complex i ambigu que pot reflectir, malgrat la seva aparença espiritual, una tendència secular. Pelegrins, turistes religiosos, turistes culturals i ecoturistes acudeixen en massa a determinats llocs naturals sagrats, però els perceben de maneres diferents. Atès que el paper del turisme sostenible en el suport a la conservació és cada vegada més important, els gestors dels espais naturals protegits, els custodis, els governs regionals, els antropòlegs, els geògrafs culturals, els historiadors, els estudiosos del turisme i els teòlegs haurien de treballar junts per analitzar, interpretar i ajudar a resoldre els reptes de gestió als quals s'enfronten els llocs naturals sagrats més populars. Ω